

Степан Іваник

ІДЕЯ ІНТЕНЦІЙНОСТІ АКТІВ СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ СТЕПАНА ОЛЕКСЮКА

Розглянуто основні положення теорії помилок українського філософа Степана Олексюка (1892–1941). Виявлено генетичний зв'язок цієї теорії з концепцією інтенційності психічних актів австрійського філософа Франца Brentano (1838–1917).

Ключові слова: інтенційність, психічний акт, диспозиція.

Рассмотрены основные положения теории ошибок украинского философа Степана Олексюка (1892–1941). Обнаружена генетическая связь этой теории с концепцией интенциональности психических актов австрийского философа Франца Brentano (1838–1917).

Ключевые слова: интенциональность, психический акт, диспозиция
The article examines main standings of the theory of mistakes of Ukrainian philosopher Stepan Oleksiuk (1892–1941). A genetic link of this theory with the concept of intentionality of mental acts of Austrian philosopher Franz Brentano (1838–1917) was found.

Key words: intentionality, mental act, disposition.

Початок наукової кар'єри поняття інтенційності в сучасній європейській філософській думці можна датувати 1874 роком, коли вийшла в світ робота австрійського філософа Франца Brentano під назвою «Психологія з емпіричного погляду». Саме в цій роботі Brentano проголосив тезу, що стала ядром його філософії і що мала дати відповідь на фундаментальне питання теорії пізнання про зв'язок свідомості з предметом (тобто, як в акті пізнання предмет може бути схоплений у своїх властивостях): «Кожен психічний феномен характеризується тим, що середньовічні схоластики називали інтенційною (або теж ментальною) інекзистенцією певного предмету і що ми б назвали віднесенням до певного змісту, скерованістю на певний об'єкт (під яким не слід розуміти щось реальне) чи іманентною предметністю. Кожен психічний феномен містить щось як об'єкт, щоправда кожен в інший спосіб. В уявленні щось є уявлене, в судженні – стверджене або заперечене, в любові люблене, в ненависті ненавиджене, в жаданні жадане і т. д.» [5, с. 126]. Дана теза про інтенційність актів свідомості і пов'язана з нею методологія філософських досліджень стала вихідною точкою для численних теорій згуртованих навколо Brentano філософів (Майнонг, Марті, Штумпф, Твардовський, Гусерль, Крейбіг, Краус) і взагалі дала початок аналітичній філософії та феноменології, яка «сформувалася як аналітичне зрозуміння апріорної суті самої інтенційності» [6, с. 117].

Одним з осередків брентанізму, окрім Відня, Грацу, Праги, Ляйпцігу та Вюрцбургу був також Львів, що у ньому заснував власну філософську школу і виховав цілу плеяду всесвітньо відомих польських філософів учень Brentano – Казімеж Твардовський [6]. Серед учнів самого Твардовського були однак не тільки поляки, а й представники інших національностей, в тому числі й українці. У зв'язку з цим постає питання, яке досі не бралось до уваги як дослідниками Львівської філософської школи, так і дослідниками української філософії: чи мав Твардовський (а за його посередництвом і Brentano) якийсь вплив на становлення представників української філософії та науки у Львові (Галичині) у першій половині ХХ століття, і якщо так, то в чому саме проявився цей вплив? Дана стаття буде своєрідною спробою дати відповідь на це запитання.

З-поміж українців до безпосередніх учнів Твардовського належали щонайменше два філософи: Степан Балея і Степан Олексюк. Що стосується першого з них, то дослідження наукового доробку Степана Балея поступово прибувають у вітчизняній та польській філософській літературі. Прізвище Балея, зокрема, фігурує у списку 81 філософів так званої Львівсько-Варшавської Школи, складеним відомим польським дослідником Львівсько-Варшавської філософської школи Яном Воленським [13, с. 338–339]. Зовсім інакше виглядає ситуація зі Степаном Олексюком, біографія і філософські твори якого до цього часу залишаються абсолютно невивченими ані в Україні, ані в Польщі. Єдиною спробою оцінки філософської спадщини Степана Олексюка у вітчизняній літературі стало в далекому 1962 році дослідження проф. Мирослава Олексюка під назвою «Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора (С. Й. Олексюка)» [3]. Ця монографія однак була написана під виразним впливом ідеологічних вимог свого часу, у зв'язку з чим важко говорити про її об'єктивність. Отже, з огляду на повний брак досліджень філософії Степана Олексюка придивимося у цій статті саме до його постаті¹.

Степан Олексюк брав активну участь в наукових засіданнях організаційної структури школи Твардовського – Польського Філософського Товариства (1904–1939)².

Приглянемося ближче до дебютної (і єдиної, текст якої зберігся) доповіді українського філософа на засіданнях ПФТ, а саме – «Спроба аналізу помилок» (17 засідання психологічної секції ПФТ 4 червня 1927 року). Така можливість у нас є завдяки рукописному тексту цієї доповіді українською мовою під назвою «Про помилки в шкільних письмових роботах з рідної мови (спроба аналізу і психологічної класифікації)», який щасливо зберігся до наших днів серед архівних матеріалів Олексюка [2]. Вищезгадана доповідь відбулася, судячи з усього, не в останню чергу

завдяки старанням Степана Балея, на той час керівника психологічної секції ПФТ, який залучав свого колегу до участі в засіданнях. Так, в своєму листі до Твардовського, датованому 23 березня 1927 року Балея пише до голови ПФТ – Твардовського: «Дуже прошу, наскільки це тільки можливо, зарезервувати найближчу суботу, тобто 28 травня, для Степана Олексюка, котрий міг би, спеціально приїхавши в цей день з Чорткова, виголосити реферат на психологічній секції. На жаль на основі переписки з ним я точно не знаю, як звучатиме назва реферату. Приблизно це буде: «Участь судження в чуттєвих оманах». Мені здається, що панові професору відома ця робота Олексюка. Якщо б цей термін не був можливим, то прошу ласкаво повідомити мене таким чином, щоб я міг затримати приїзд референта» [4]. І в наступному листі з 30 травня 1927 року: «Пишу в справі засідання секції, про яку пан професор вже був ласкавий розмовляти зі мною по телефону. Пан Олексюк написав мені листа, в якому доповідає, що він хотів би на секції говорити не на попередньо подану тему, а на тему «Спроба аналізу помилок». Отже, якщо б ще була можливою зміна назви в запрошеннях, то дуже прошу ласкаво замовити запрошення на доповідь з саме цією темою. Оскільки автор порушує там різні філологічні питання, то просить мене, щоб я, якщо б це було можливим, запросив на це засідання секції панів професорів Лєгр-Сплавінського і Яна Яньова. З огляду на це смію також просити ласкаво замовити запрошення також для цих двох осіб» [4]. В кінці-кінців доповідь відбулася 4 червня; в цей день Твардовський занотував у своєму щоденнику: «Після обіду був семінар, потім – психологічна секція з доповіддю Степана Олексюка на тему психологічного аналізу помилок, зроблених учнями I-го класу гімназії в письмових завданнях. Цікаво опрацьована річ» [12, с. 311].

Представлене в цій доповіді дослідження, отже, представляє собою оригінальну спробу аналізу і класифікації письмових помилок школярів на основі матеріалів, зібраних Олексюком в 1926–27 років, коли він працював учителем в приватній українській гімназії в Чорткові. Прослідкуємо за ходом думок, способом аргументації і використанням наукового поняттєвого апарату Олексюком.

Автор з самого початку виходить з засади, що письмові помилки є «*витворами психофізичних процесів (актів)*» [2, с. 1], які завжди мають свою основу у психіці особи. Виявлення *психологічної основи* кожного конкретного випадку помилки – основне завдання дослідження. Однак, перед тим як приступити до реалізації цього завдання, Олексюк здійснює дефініцію самого поняття «помилки». Отож, що таке «помилка взагалі» (не тільки в психофізичних актах, а й у актах спостереження, пригадування, судження)? При відповіді на це питання автор прямо

відштовхується від брентанівської концепції інтенційності психічних актів, згідно якою останні, на відміну від актів фізичних, завжди на щось скеровані, тобто «інтендують»: «Як спостерігаємо, то спостерігаємо щось, як пригадуємо, то пригадуємо щось, як бажаємо, то бажаємо чогось <...> Цю властивість назвав Brentano *інтенціональністю*³ психічних актів, а те «щось», до чого ці акти звертаються – *інтенціональним предметом психічних актів*» [2, с. 2]. Аналогічно виглядає ситуація і у випадку *актів волі*, які виникають в свідомості особи під час писання. Іntenція акту волі, спрямована на інтенційний предмет цього акту, може однак влучити не в цей предмет, а в інший, який не був предметом інтенції. Акт волі, який супроводжується переконанням, що його інтенція влучає у відповідний предмет, буде помилковим, тобто помилкою. Звідси Олексюк виводить таку дефініцію помилки: «Помилка – це акт волі, інтенція якого влучає в невідповідний предмет, і який супроводжується переконанням, що інтенція влучає у відповідний інтенціональний предмет. Коротше кажучи, помилка – це акт волі, інтенція якого несвідомо влучає в невідповідний предмет акту» [2, с. 4].

Олексюк переносить отримані теоретичні схеми безпосередньо на об'єкт свого дослідження: «В нашому випадку предметом інтенціонального акту волі є для дитини вірно написане слово. Під час завершення цього акту волі його інтенція збивається з правильного шляху і влучає в невідповідний предмет акту, в хибно написане слово. Коли дитина при цьому несвідома того, що вона написала слово хибно, тоді вона помилилася» [2, с. 4]. Звідси автор виводить основне завдання психологічного аналізу помилки, яке полягає в тому, щоб «намацати в психічному акті волі те місце, в якому заломлюється його інтенція і знайти причини, які збивають інтенцію з прямої дороги і спрямовують її до того і не іншого невідповідного предмету... Коли ми це вияснимо, аналіз буде завершений, помилка щодо своєї причини відкрита» [2, с. 4].

Далі Олексюк уводить до свого дослідження ще одне фундаментальне поняття, а саме поняття «*диспозиція*», під яким він розуміє недоступні нашому *внутрішньому досвіду (інтроспекції)* менш або більш тривкі умови, що існують всередині нас, завдяки яким у нашій свідомості виникають різні види психічних фактів. Своє розуміння стосунку диспозиції до пов'язаних з нею психічних фактів український філософ демонструє на прикладі пам'яті за допомогою методу інтроспекції: «Пригадую собі в цю хвилину чортківський костел. В моєму нутрі з'являється пливкий образ цього костела, про який я переконаний, то це той самий костел, який я бачу щодня по дорозі на філію. Я пригадав собі його. Одну хвилину стоїть він “перед очима моєї душі”, потім зезає, так

як і з'явився. Внутрішнє самоспостереження не виявляє мені ані якогось окремого творця цього образу – *facultas* [здібність], ані факту творення. Умови, завдяки яким в мені виник цей психічний факт, недоступні внутрішньому досвіду. Так само вони недоступні тоді, коли я пригадую собі Дніпро, бачений з Купецького Саду в Києві, або якусь пісню. Всім цим трьом психічним фактам спільне те, що переживаючи їх я переконаний, що їх предмети були вже мені раз дані. Завдяки цій спільній прикметі я зв'язую їх в одну групу разом з іншими подібними фактами і називаю цю групу *пригадовими психічними фактами*. Завдяки їй я приймаю теж для цієї групи щось спільне в умовах виникнення зарахованих до неї окремих фактів і те спільне називаю диспозицією пам'яті» [2, с. 5]. Таким чином, своє розуміння диспозиції автор прогиставляє використуваному в середньовічній філософії поняттю здібності (*facultas*), якому приписувалося власне метафізичне буття: відношення диспозиції до психічних фактів, згідно з Олексюком, не слід розуміти так, ніби диспозиція являється безпосередньою причиною цих фактів, їх творцем. Поняття диспозиції, натомість, виконує подібну функцію до поняття сили в фізиці, поняття доцільності в біології чи поняття прагматичного зв'язку в історії: воно дозволяє зв'язати певні факти (в даному випадку психічні) в одну групу, а також описати і класифікувати цю групу, тобто надає нам певні підстави до розуміння цих фактів і в цьому полягає його основна функція.

Диспозиції діляться на вроджені (пам'ять, мислення, уява, вразливість на подразники зовнішнього світу) та набуті (диспозиція до читання, писання, рахування і т. д.). В нашому випадку предметом аналізу є «диспозиція до мови», яку Олексюк називає артикуляційною. Цю диспозицію можна розглянути з двох сторін:

1. Якщо йдеться про артикуляційну диспозицію взагалі, під якою ми розуміємо психофізичні умови, що дають дитині можливість навчитися говорити, то це буде диспозиція вроджена. Таку диспозицію Олексюк називає «загальною артикуляційною диспозицією».
2. Якщо йдеться про диспозицію до якоїсь конкретної мови, то це вже буде диспозиція набута, оскільки вона залежить від мовного середовища, в якому виростає дитина. Таку диспозицію Олексюк називає «племінною артикуляційною диспозицією».

Загальна артикуляційна диспозиція в свою чергу являється сплетінням цілого ряду інших диспозицій, таких як:

1. Фізіологічна артикуляційна диспозиція, яка має свою основу в органах мовлення дитини.

2. Експресійна артикуляційна диспозиція – проявляється в людській схильності до вираження (експресії), виявлення психічного змісту.
3. Перцепційна артикуляційна диспозиція (акустична і оптична), завдяки якій людина спостерігає звуки та їх комплекси, а також відповідні до них рухи органів мовлення.
4. Імітаційна артикуляційна диспозиція – проявляється в людській схильності до наслідування спостережуваних предметів.

Племінна артикуляційна диспозиція виникає на основі загальної артикуляційної диспозиції (приблизно в кінці першого року життя дитини) внаслідок актуалізації усіх вищеназваних диспозицій, а особливо останньої з них (імітаційної).

Яким чином ми можемо описати якісний розвиток племінної диспозиції, якщо, виходячи з дефініції диспозиції, вона є недоступною для нашого внутрішнього досвіду? «Зробимо це,– пише Олексюк,– за посередництвом актуального *кореляту* цієї диспозиції, тобто психічного факту, який виникає в нас завдяки цій диспозиції. Сама диспозиція нам не дана, але даний нам її актуальний корелят. А якщо він виникає завдяки диспозиції, то його аналіз може нам дещо сказати про саму диспозицію» [2, с. 10]. Першим актуальним корелятом племінної артикуляційної диспозиції є окрик, за допомогою якого дитина наслідую почуте в середовищі слово. Під час цього процесу першою активізується перцепційна акустична диспозиція, яка доставляє матеріал для імітаційної диспозиції.

На підставі власних спостережень автор робить висновок, що певне слово носить в психіці дитини фонетичний характер, тобто існує в такому вигляді, в якому воно звучить в її вимові: наприклад, якщо слово «мама» звучить в устах дитини як «ма», це означає, що саме в такому вигляді це слово існує і в психіці дитини, так вона його чує. Це означає, що племінна артикуляційна диспозиція прибирає в своїй первинній актуалізації вигляд диспозиції фонетичної. Розвиток фонетичної диспозиції можна описати як її поступову зміну з індивідуальної на племінну – мова дитини поступово стає щораз подібнішою до мови середовища, втрачає свій індивідуальний характер. Прибравши характер племінної фонетичної диспозиції, артикуляційна диспозиція зберігає його як правило до кінця життя людини. В неграмотних людей (анальфабетів) це також єдиний характер, який прибирає в своєму розвитку артикуляційна диспозиція, оскільки «в психіці неграмотної людини слово ніколи не виходить за рамки тієї форми, яку воно має в у її власній вимові, зазвичай згідній з вимовою середовища» [2, с. 14]. Але інакше виглядає ситуація, коли в гру входить освіта.

До цього того часу, коли дитина розпочинає навчання, вона сприймає слово як замкнуту в собі єдність і користується виключно фонетичною диспозицією, яка діє синтетично. В процесі ж навчання слово починає відкривати перед дитиною своє нутро, його єдність розпадається. Дитина пізнає внутрішньо-фонемну і морфологічну будову слова, вчиться переживати його аналітично. Одним словом, в психіці дитини виникають умови, завдяки яким у ній може з'явитися слово у вигляді відповідному з його морфологічною будовою та орфографічними правилами. В протиставленні до фонетичної диспозиції, Олексюк називає дані умови «етимологічною диспозицією». Особливо розвинута етимологічна диспозиція у осіб з філологічною освітою.

Фонетична і етимологічна диспозиція – це основні поняття, які автор використовує для проведення аналізу і класифікації помилок в шкільних письмових роботах. З того часу як дитина «вперше взяла до рук буквар», в її психіці розпочинається історія боротьби цих двох диспозицій, причому «головними, якщо не єдиними *документами* цієї історії є помилки в письмових роботах дитини» [2, с. 17]. Отже, головна теза Олексюка звучить так: «Усі [письмові] помилки дадуться зрозуміти як результат боротьби між фонетичною та етимологічною диспозицією» [2, с. 17].

Суть цієї боротьби стане зрозумілішою, коли подивитися на неї через призму вихідної теорії даного дослідження, а саме теорії інтенційності психічних актів. Хід думки Олексюка можна проілюструвати таким чином:

1. Письмова робота дитини складається з ряду актів волі.
2. Характерною властивістю актів волі як однієї з груп психічних актів є «інтенціональність, яка проявляється в тому, що акт волі звертається, інтендує до якогось предмету» [2, с. 18].
3. Для того, щоб акт волі звертався до якогось предмету, цей предмет повинен бути в ньому *представлений* (уявлений). Отже, «в основі кожного акту волі лежить *представлення* (уявлення) предмету, до якого ми звертаємося», або іншими словами «представлення предмету становить *інтелектуальну основу* акту волі» [2, с. 18].
4. Кожен з тих актів волі, з яких складається письмова робота дитини, теж має свою інтелектуальну основу, а саме уявлення слова, яке слід написати.
5. Уявлення слів виникають у психіці дитини на ґрунті артикуляційної диспозиції. Ця диспозиція початково має фонетичний характер, на основі якого й виникає представлення слова в такій формі, в якій дане слово існує в вимові дитини чи середовища.

6. Фонетична диспозиція є єдиним видом артикуляційної диспозиції, яким володіє дитина до того часу, відколи у неї під впливом навчання почне розвиватися етимологічна диспозиція. З цього моменту розпочинається паралельне існування й боротьба в психіці дитини цих двох диспозицій.

7. Фонетична диспозиція, яка занадто глибоко вкорінена в психіці людини, а для дитини взагалі являється природним способом переживання слів, опирається розвиткові етимологічної диспозиції і вривається в область останньої при першій-ліпшій нагоді, проявом чого й є письмові помилки.

Таким чином, Олексюку вдалося «намацати в психічному акті волі [яким є помилка] те місце, в якому заломлюється його інтенція і знайти причини, які збивають інтенцію з прямої дороги і спрямовують її до того і не іншого невідповідного предмету» [2, с. 4], в чому й полягало основне завдання розкриття суті письмових помилок. Це дало йому можливість, використавши власноруч зібраний багатий емпіричний матеріал, здійснити відповідну класифікацію усіх письмових помилок, виокремивши зокрема такі їх види:

1) фонетизація – перемога фонетичної диспозиції над етимологічною (наприклад, коли дитина замість «не давати» пише «нидавати» [2, с. 19], або замість «весілля» пише «вісілля» [2, с. 24]; до фонетизації Олексюк також зараховує пропуски на письмі знаків розділення, які не мають фонетичних відповідників в психіці дитини» [2, с. 34]);

2) етимологізація – перемога етимологічної диспозиції над фонетичною (наприклад, коли дитина, вже з досвіду привчена, що ненаголошена голосна «и» часто підставляється фонетичною диспозицією замість правильного етимологічного «е» – «постилила», «вилитів» – в надії перемогти фонетичну диспозицію застосовує етимологічну в невідповідному місці і пише «лесиця» замість «лисиця» [2, с. 37]);

3) прописка – помилка, яка виникає внаслідок тимчасової бездіяльності обидвох диспозицій і виникнення «психічного вакууму» (як один з прикладів прописки Олексюк наводить дуже поширені в міжвоєнний період в письмових роботах українських дітей в Галичині «графічні полонізми», які полягали на підміні в писаному слові літери з українського алфавіту на літеру з аналогічним звучанням з польського алфавіту, наприклад коли дитина замість «цілу» пише «сілу» (польська літера «с» відповідає українському звукові «ц» [2, с. 40]).

На основі проведеного огляду роботи Олексюка можемо зробити однозначні висновки: практично весь термінологічний апарат та спосіб підходу до проблеми вказують на приналежність українського філософа

до брентанівської філософської традиції. Бачимо, що Олексюк відштовхується від проведеної Brentano класифікації психічних феноменів на уявлення (представлення), судження та емоції, а також визнання за першою групою (представленнями) фундаментальної ролі щодо решти. Бачимо теж, що Олексюк широко послуговується методом інтроспекції для доведення своїх положень. Однак, тією теоретичною основою, на яку опирається вся теорія помилок Олексюка, була, без сумніву, брентанівська концепція інтенційності психічних актів. Дані висновки в свою чергу тягнуть за собою такі наслідки:

1. Олексюк, як і інші львівські учні Твардовського, був тісно пов'язаний з традицією Львівської філософської школи, яка характеризувалася виведенням від Brentano психологізмом і емпіризмом.
2. Є всі підстави вважати, що на рівні з польським та чеським брентанізмом (як двох слов'янських гілок брентанівської філософської традиції) можна говорити також про брентанізм український, який ще потребує свого детального дослідження.

Примітки:

¹ Степан Олексюк народився 25 серпня 1982 року в селі Пониква Бродівського повіту [1]. В 1912 році розпочав навчання на Філософському факультеті Львівського Університету, яке було перерване внаслідок вибуху I-ї світової війни і відновлене в 1923 році. В університеті Олексюк пройшов курси з історії філософії, логіки, психології, етики, естетики, які викладалися Твардовським та його учнями – Владиславом Вітвіцьким та Казімежом Айдукевічом. Брав активну участь в філософських семінарах Твардовського і на підставі своїх семінарних напрацювань в 1926 році закінчив університет написанням магістерської роботи «Імпресія і ідея у Юма». В 1926–27 роках працював вчителем в приватній українській гімназії в Чорткові. В 1927–32 роках працював редактором лівого часопису «Вікна», в якому друкує серію статей з проблематики марксистської філософії. 28 червня 1932 року здобуває титул доктора філософії, захистивши під керівництвом Твардовського у Львівському університеті докторську роботу «Про т. зв. спостереженнєве судження. Дослідження з психології пізнання». Загинув 22 червня 1941 року, в перший день бомбардування Львова гітлерівськими військами.

² Ось повний перелік його доповідей:

- 1) «Спроба аналізу помилок»: 17 засідання психологічної секції ПФТ, 4 червня 1927 року [7, с. 193].
- 2) «Причинки до аналізу оман»: 22 засідання психологічної секції ПФТ, 2 червня 1928 року [8, с. 172].

- 3) «Про предмет т. зв. спостереженнєвого судження»: 64 засідання секції теорії пізнання ПФТ, 24 жовтня 1931 року [9, с. 126].
- 4) «Зауваження до роботи доктора Т. Вітвіцького під назвою “Про відношення змісту до предмету уявлень”» (частина перша): 65 засідання секції теорії пізнання ПФТ, 16 квітня 1932 року [10, с. 43].
- 5) «Зауваження до роботи доктора Т. Вітвіцького під назвою “Про відношення змісту до предмету уявлень”» (частина друга): 66 засідання секції теорії пізнання ПФТ, 23 квітня 1932 року [10, с. 43].
- 6) «Діалектичний матеріалізм»: 318 пленарне наукове засідання ПФТ, 14 травня 1932 року, в дискусії брали слово К. Айдукевіч, Т. Вітвіцькі і доповідач [12, с. 41].
- 7) «Історичний матеріалізм»: 319 пленарне наукове засідання ПФТ, 21 травня 1932 року [10, с. 41].
- 8) «В пошуках об’єктивних відповідників наших почуттів. На другому плані доповіді доктора Т. Вітвіцького “Про пізнання значення почуттів” і роботи доктора С. Ігеля “З філософії вітального досвіду”»: 105 засідання секції теорії пізнання ПФТ, 13 травня 1939 року (це було передостаннє в історії ПФТ засідання секції теорії пізнання) [11, с. 155].
- ³ Дотримуючись написання цього слова українською як «інтенційність», редактори зберегли у цитатах авторське написання С. Олексюка «інтенціональність» (прим. ред.).

1. Архів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка в Києві, ф. №56, од. 1.
2. Архів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка в Києві, ф. №56, од. 81.
3. Олексюк М. М. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора (С. Й. Олексюка). – Львів, 1962.
4. Центральний Державний Історичний Архів у Львові, ф. 712, опис 1, од. 9.
5. Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia. Warszawa 1999.
6. Czerny J. Brentanizm i jego recepcja w filozofii europejskiej. Katowice 1987.
7. Ruch Filozoficzny, T.X, Lwyw 1926-27.
8. Ruch Filozoficzny, T.XI, Lwyw 1928-29.
9. Ruch Filozoficzny, T.XII, Lwyw 1930-31.
10. Ruch Filozoficzny, T.XIII, Lwyw 1932-36.
11. Ruch Filozoficzny, T.XV, Lwyw 1939.
12. Twardowski K. Dzienniki. Cz’ I 1915-1927, pod red. R.Jadczaaka, Warszawa 1997.
13. WoleDski J. Filozoficzna SzkoBa Lwowsko-Warszawska. Warszawa 1985.